

•
•
هادی خانیکی

اندیشه پیشرفت و تحولات جدید جامعه ایران

بازخوانی مطالعات
مجید تهرانیان
در حوزه‌های توسعه،
فرهنگ و ارتباطات

سرشناسه: خانیکی، هادی، ۱۳۳۰ - Khaniki, Hadi • عنوان و نام پدیدآور: اندیشه پیشرفت و تحولات جدید
جامعه ایران: بازخوانی مطالعات مجید تهرانیان در حوزه‌های توسعه، فرهنگ و ارتباطات/هادی خانیکی • مشخصات نشر:
تهران: نشرنی، ۱۴۰۱ • نوبت چاپ: چاپ اول، ۱۴۰۱ • مشخصات ظاهری: ۳۸۷ص • شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۰۶-۰۴۵۱-۸
• وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا • موضوع: تهرانیان، مجید، ۱۳۱۶-۱۳۹۱. Tehranian, Majid • موضوع: رشد اقتصادی - ایران
Iran - Economic development: رشد اقتصادی؛ تحولات اجتماعی؛ Social change - Iran - Social change: تحولات
اجتماعی؛ رسانه‌های گروهی در توسعه اجتماعی - ایران Iran - Mass media in community development: سنت و سنت‌گرایی
اجتماعی؛ Tradition (Philosoph): رسانه‌های گروهی در توسعه اجتماعی؛ Mass media in community development: تحقیق و توسعه - ایران
Iran - Research and development: تحقیق و توسعه Research and development • شناسه افزود: تهرانیان، مجید، ۱۳۱۶ - ۱۳۹۱
Tehranian, Majid. • رده‌بندی کنگره: HCF۷۳ • رده‌بندی دیویی: ۳۳۰/۹۵۵ • شماره کتابشناسی ملی: ۸۸۸۱۱۲۵

قیمت: ۱۶۰۰۰۰ تومان

www.ketab.ir

نشرنی

اندیشه پیشرفت و تحولات جدید جامعه ایران

بازخوانی مطالعات مجید تهرانیان در حوزه‌های توسعه، فرهنگ و ارتباطات

هادی خانیکی (استاد دانشگاه علامه طباطبایی)

ویراستار: پدram الوندی

صفحه‌آرا: اصغر قلی‌زاده

چاپ اول: تهران، ۱۴۰۱، ۱۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: باختر • چاپ و صحافی: غزال

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۰۶-۰۴۵۱-۸

نشانی: تهران، خیابان دکتر فاطمی، خیابان رهی معیری، تقاطع خیابان فکوری، شماره ۲۰

کد پستی: ۱۴۱۳۷۱۷۳۷۱، تلفن دفتر نشر: ۸۸۰۲۱۲۱۴، تلفن واحد فروش: ۸۸۰۰۴۶۵۸-۹، نامبر: ۸۹۷۸۲۴۶۴

www.nashreny.com • email: info@nashreny.com • nashreny

© تمامی حقوق این اثر برای نشرنی محفوظ است. هر گونه استفاده تجاری از این اثر یا تکثیر آن، کلاً و جزئاً، به هر صورت (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است.

فهرست مطالب

۱۳	مقدمه
۱۷	فصل اول: ایران و بازخوانی مسئله گذار
۱۷	درآمد
۲۲	یادداشت‌هایی پیرامون بحران کنونی ایران
۲۲	۱- پیشگفتار
۲۴	۲- شناخت پیرامون تاریخی و جهانی رشد ملی ایران
۲۷	۳- تنگناهای کنونی رشد ملی
۲۹	تهرانیان و شکاف‌های اجتماعی-ارتباطی
۳۰	آینده‌نگری و آینده‌اندیشی
۳۳	توسعه و خطوط کلی آینده
۳۷	فصل دوم: اندیشه پیشرفت: پیشگفتاری بر نظریه‌های رشد اقتصادی
۳۷	درآمد
۴۳	۱- پیشگفتار
۴۴	۲- پیشرفت از دیدگاه جهان‌بینی‌های سنتی
۴۷	۳- پیشرفت از دیدگاه جهان‌بینی‌های نوین
۶۷	۴- اندیشه‌های ضد «پیشرفت»

۶۹	۵- پی‌گفتار
۷۱	۶- ضمایم
۷۵	فصل سوم: پنج جهان توسعه
۷۵	درآمد
۷۶	۱- پیشگفتار
۷۶	۲- اصول تقسیم‌بندی جهان و شاخص‌های توسعه
۸۹	۳- چگونگی پنج جهان توسعه
۹۲	۴- شناخت مفهوم توسعه
۹۵	۵- شاخص‌های توسعه
۱۰۲	۶- روابط بین‌المللی توسعه
۱۰۸	۷- دو نمونه از فقر
۱۱۱	۸- دو نمونه از توسعه
۱۱۳	۹- یک نمونه از ایران
۱۱۶	۱۰- پی‌گفتار
۱۱۷	۱۱- ضمایم
۱۱۹	فصل چهارم: ابعاد انسانی توسعه
۱۱۹	درآمد
۱۱۹	۱- پیشگفتار
۱۲۱	۲- سه باور و یک امید
۱۲۸	۳- ریشه‌های همگنی در جهان سوم
۱۳۳	۴- ریشه‌های ناهمگنی در جهان سوم
۱۳۷	۵- جهان درآمیخته: آفریقای جنوب صحرا
۱۳۷	خرده‌منطقه‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها
۱۳۹	ترکیب جمعیت و تأثیرات غرب
۱۴۰	تحول اجتماعی و تبعیض
۱۴۱	ریشه‌های اصلی تبعیض
۱۴۲	۶- جهان اسلامی: آفریقای شمالی و آسیای باختری
۱۴۲	خرده‌مناطق و خرده‌فرهنگ‌ها
۱۴۳	تأثیر غرب بر اشکال تبعیض
۱۴۴	دگرگونی اجتماعی و تبعیض
۱۴۵	ریشه‌های اصلی تبعیض

۱۴۶	۷- جهان هندو بودایی: آسیای جنوبی و خاوری
۱۴۶	خرده‌مناطق و خرده‌فرهنگ‌ها
۱۴۸	تأثیر غرب بر اشکال تبعیض
۱۵۰	دگرگونی‌های اجتماعی و تبعیض
۱۵۱	ریشه‌های اصلی تبعیض
۱۵۲	۸- جهان کاتولیک لاتین: امریکای مرکزی و جنوبی
۱۵۲	خرده‌مناطق و خرده‌فرهنگ‌ها
۱۵۳	تأثیر غرب بر اشکال تبعیض
۱۵۴	دگرگونی اجتماعی و تبعیض
۱۵۴	ریشه‌های اصلی تبعیض
۱۵۵	۹- در جست‌وجوی جهان سوم
۱۵۹	فصل پنجم: سنت و تجدد در تاریخ معاصر ایران و ژاپن
۱۵۹	درآمد
۱۶۰	۱- پیشگفتار
۱۶۱	۲- پیکارهای نوین‌سازی
۱۶۳	۳- نظام‌های سنتی اجتماعی ایران و ژاپن
۱۶۳	پاره‌ای تشابه‌های تاریخی
۱۶۸	پاره‌ای تفاوت‌های تاریخی
۱۷۲	ملاحظات ژنوپلیتیک و تاریخی
۱۷۳	ملاحظات آموزشی و دیوان‌سالاری
۱۷۴	ملاحظات نظامی و سیاسی
۱۷۷	۴- پاسخ‌ها به تأثیر غرب
۱۷۸	پاسخ‌های ایدئولوژیک به غرب
۱۸۴	واکنش‌های نهادی در برابر غرب
۱۸۷	۵- خلاصه و نتیجه
۱۸۹	فصل ششم: تنگناهای اجتماعی توسعه ملی ایران
۱۸۹	درآمد
۱۸۹	۱- پیشگفتار
۱۹۰	۲- شناخت نخستین مسئله
۱۹۶	۳- هدف‌های طرح

۱۹۷	۴- مبانی نظری طرح
۲۰۶	۵- روش پژوهش
۲۰۸	۶- چارچوب موضوعی پژوهش تجربی
۲۱۱	۷- جدول زمانی طرح
۲۱۱	۸- انتشار آثار پژوهشی
۲۱۷	فصل هفتم: نقش رسانه‌ها در توسعه ملی
۲۱۷	درآمد
۲۱۹	۱- پیشگفتار
۲۲۱	۲- شناخت نخستین مسئله
۲۲۲	اثرات گوناگون و ناهمساز توسعه ملی
۲۲۳	سه تصویر از انسان در سه انقلاب تاریخی
۲۲۷	نقش اساسی رسانه‌ها در این گذار تاریخی
۲۲۷	۳- هدف‌های طرح
۲۲۸	۴- چارچوب نظری
۲۲۸	تعریفی نواز توسعه ملی
۲۳۰	بازآفرینی فرهنگ ایران‌زمین
۲۳۱	راهبرد توسعه موازی
۲۳۲	نقش رسانه‌ها در توسعه ملی
۲۳۶	نقش رادیو و تلویزیون در توسعه فرهنگی-اجتماعی
۲۳۷	مدار فرهنگی-اجتماعی و پیدایی اندیشه‌های نو
۲۳۹	آینده‌نگری مأموریت رادیو و تلویزیون
۲۴۱	۵- فرضیه‌ها
۲۴۲	۱. نظارت کامل دولت در برابر استقلال کامل از دولت
۲۴۴	۲. سیاست فرهنگی متمرکز در برابر سیاست فرهنگی مجاز
۲۴۵	۳. سیاست برنامه‌های آموزشی و حداکثر اطلاعات در برابر سیاست برنامه‌های سرگرم‌کننده و...
۲۴۵	۴. سیاست یکپارچگی پیام‌گیران در برابر سیاست رده‌بندی پیام‌گیران
۲۴۵	۵. سیاست مشارکت گروه‌های فشار در برابر سیاست عدم مشارکت گروه‌های فشار
۲۴۵	۶. سیاست انحصار کامل در برابر سیاست رقابت کامل
۲۴۵	۷. سیاست مالی منحصر به منابع عمومی در برابر سیاست مالی منحصر به منابع خصوصی
۲۴۶	۸. سیاست محدودیت فعالیت‌ها در برابر سیاست عدم محدودیت فعالیت‌ها
۲۴۶	۹. سیاست تمرکز اداری و تولیدی در برابر سیاست عدم تمرکز اداری و تولیدی

مقدمه

هر که ناموخت از گذشت روزگار
نیز ناموزد ز هیچ آموزگار
تا جهان بود از سر مردم فراز
کس نبود از راز دانش بی‌نیاز
رودکی

درک دشواری‌ها، کامیابی‌ها و ناکامی‌های توسعه در هر وجه و بخشی که باشد، بدون تأمل و بازاندیشی در تجربه‌های پیشین و نمونه‌های دیگر، ناممکن است. «مطالعات تاریخی» و «مطالعات تطبیقی» پیمودن راه توسعه را کم‌هزینه‌تر و امکان دسترسی به راهبردهای مؤثر را بیشتر می‌کنند. این ضرورت عام برای جامعه ایرانی که مدام دستخوش مسائل خاص و پیچیده و درهم‌تنیده توسعه بوده و هست، بازی مضاعف است. از این رو برای فهم چستی و چگونگی گذار تاریخی ایران از وضعیت‌ها و ساختارهای گذشته به نو، باید رهیافت‌ها و دستاوردهای مختلف نظری و عملی را بازخوانی کرد.

تلاش برای توصیف و تبیین این گذار که زمان آن حداقل از درک نخستین وجوه و مصادیق عقب‌ماندگی جامعه ایرانی در مواجهه با دنیای مدرن تاکنون به طول انجامیده است، کوششی دیرپا، اما گسسته، چندپاره و ناتمام بوده است.

بازتاب این تلاش را می‌توان در عرصه پژوهش‌های اجتماعی و فرهنگی با تمایل به رهایی از پیش‌فرض‌های معمول و نظریه‌های جهان‌شمول در بخشی از مطالعات حوزه «توسعه» و گرایش به تعریف و تبیین مفاهیمی نظیر «پیشرفت» و «توسعه ملی» بهتر دید.

فصل مشترک این دسته از مطالعات و تحقیقات آن است که نظریه‌های کلاسیک رشد و توسعه را از آن‌رو که کوشیده‌اند تجربه مغرب‌زمین را به بقیه جهان تعمیم دهند، در توصیف و تبیین مسائل و تنگناهای توسعه در ایران ناتوان می‌دانند.

از این رو می‌کوشند برای پاسخگویی به این نیاز، طرح نو بیابند. گام‌های پیموده و ناپیموده در این راه نیز بسیارند. اما بیشتر از آن‌که مبتنی بر نظرورزی‌ها و تجربه‌اندوژی‌های پیوسته باشند، در چنبره و چرخه گسستگی‌ها تکرار شده‌اند.

حوزه «ارتباطات و توسعه» هم از این قاعده مستثنا نبوده و نیست؛ پژوهش‌های نوین ارتباطی با تأسیس

«پژوهشکده مطالعات ارتباطی و توسعه ایران» در سال ۱۳۵۳ افق‌های جدیدی را در مطالعات تطبیقی و تاریخی توسعه گشود. تبیین مسائل «گذار ایران از جامعه سنتی به جامعه صنعتی و اطلاعاتی» و «لزوم توجه یکپارچه به نقش حساس اطلاعات و ارتباطات در پشتیبانی از توسعه ملی» دو رهیافت مهم تحقیقاتی این پژوهشکده در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ به شمار می‌آیند که می‌توان آن‌ها را سرفصل‌های مهمی در حوزه مطالعات «ارتباطات توسعه» به شمار آورد.

پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران که سال ۱۳۵۳ در چارچوب طرح آینده‌نگری سازمان رادیو و تلویزیون ایران پی‌ریزی شده بود، در سال ۱۳۵۶ ضمن وابستگی به این سازمان و سازمان برنامه و بودجه، استقلال قانونی و مالی و پژوهشی کسب کرد و توانست افق‌های جدیدی در شکل‌دهی به مباحث میان‌رشته‌ای توسعه و ارتباطات بگشاید. مرحوم دکتر مجید تهرانیان (۱۳۱۶-۱۳۹۱) در این کار، نقش مهم و محوری داشت و به دلیل نوآوری‌ها و گستردگی‌های کار وی در این زمینه، می‌توان او را بنیان‌گذار مطالعات «ارتباطات و توسعه» در ایران دانست.

تهرانیان در طول هفت سالی (۱۳۵۰-۱۳۵۷) که در ایران بود، بیش از ۱۵ طرح اساسی را در حوزه مباحث نظری توسعه و فرهنگ، مسائل راهبردی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی و ارتباطی، مطالعات تجربی در زمینه دگرگونی‌های اجتماعی و رفتاری و چشم‌اندازهای ارتباطی در روابط بین‌المللی راهبری کرد یا خود به اجرا درآورد.

نگاه جامع او به مسئله توسعه در ایران و ویژگی‌های جامعه در حال گذار ایرانی از هر نظر در خور توجه است.

دکتر تهرانیان در بهار سال ۱۳۷۵، برای تدریس درس نظریه‌های ارتباطی معاصر در نخستین دوره دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع) به ایران آمد. این فرصت برای من که از سال ۱۳۷۲ تدریس «ارتباطات و توسعه» را در دانشگاه علامه طباطبایی آغاز کرده بودم، بسیار مغتنم بود. در خلال گفت‌وگوهای پرثمر با وی که در باب تجربه پژوهشکده و رهیافت‌ها و دستاوردهای علمی آن صورت گرفت، دکتر تهرانیان با گشوده‌ذهنی و گشاده‌رویی سخنان فراوانی درباره توسعه ملی بیان کرد و آنچه خود از منابع و مطالعات پیشین در ایران داشت، به من سپرد تا با شروع مطالعاتی جدید و تحقیقاتی مشترک میراث علمی پژوهشکده در معرض بازخوانی و بازنگری قرار گیرد. او برای آغاز کار، طرح انتشار مجموعه‌ای را تحت عنوان «توسعه، فرهنگ و ارتباطات» پیشنهاد داد که با تنظیم تحقیقات پیشین از سوی او و نقد و بررسی تاریخی آن‌ها از سوی من، به انجام رسد. تهرانیان در این طرح که خوشبختانه دست‌نویس او در لابه‌لای اقدامات نخستین و ناتمام نگارنده به جا مانده است، پرداختن به پنج متن از پژوهش‌های پیشین را پیشنهاد داد: «اندیشه پیشرفت»، «ابعاد انسانی توسعه»، «نقش رسانه‌ها در پشتیبانی توسعه ملی»، «اندیشه دانشگاه» و «مطالعه تطبیقی ژاپن و ایران». ترجیح او افزودن فصل مستقلی با عنوان «پی‌گفتار» بود که با نگاهی پسینی و با انطباق پرسش‌ها و یافته‌های او بیست سال پس از طرح اولیه آن‌ها تدوین شود.

بیست سال دیگر هم بر زمان آن گفت‌وگوها و آن تصمیم گذشت و گذار پرشتاب و بی‌وقفه ایام و گرفتارشدن من در چرخه مسائل و مشغولیت‌های مختلف، اجرای این طرح سودمند را به تأخیر انداخت و در این میان، دکتر تهرانیان نیز با سپری کردن یک دوره سخت بیماری در چهارم دی ماه ۱۳۹۱ در غربت غرب به دیار باقی شتافت. اکنون که من نیز به سال‌های پایانی تدریس در دانشگاه نزدیک می‌شوم و احساس می‌کنم باید تجربه قریب

سه دهه دغدغه و دلمشغولی را در حوزه ارتباطات و توسعه به گونه‌ای سامان دهم، ترجیح می‌دهم که این مهم را با اتمام همان کار ناتمام آغاز کنم. «بازخوانی تجربه‌ها» استوارترین گام در آموختن و دانستن و پژوهش کردن است. مجموعه‌ای که در چنین فرازا و فرودهایی فراهم شد، شکل‌یافته همان طرح مشترک پیشین با اندکی تغییرات است که با محوریت «اندیشه پیشرفت و توسعه ملی در ایران» ستون اصلی مورد نظر تهرانیان را از میان انبوه پژوهش‌ها و مطالعات او دربر گرفته است. «اندیشه دانشگاه» از این مجموعه به ضرورت هماهنگی و همخوانی بیشتر جدا و پیش از این با افزودن برخی مباحث مطالعات متناظر فرهنگی و علمی تحت عنوان «دانشگاه، ارتباطات و توسعه علمی» منتشر شد.^۱

همه مطالب و متون برگزیده حتی در آن‌جا که صورت آموزشی داشته‌اند، به صورت کامل و با همان شیوه نگارش آمده‌اند و اگرچه بعضاً حال و هوای آن برهه از تاریخ را دارند، اما هنوز ناظر بر مسائل جدید ایران هستند. البته برای تشریح مباحث و ترسیم فضای گفتمانی آن‌ها در همه فصول درآمدهایی نگاشته شد و فصول پنجم و هشتم نیز از زبان انگلیسی ترجمه گردید. دو فصل اول و نهم نیز به منظور تنظیم و تکمیل منظومه نظری از سوی من تدوین و به کتاب افزوده شده است.

امکان انتشار نهایی این اثر مرهون لطف دوستان عزیز و اندیشمند آقایان جعفر همایی و عبدالعلی رضایی در نشر نی و همکاران دقیق و با ذوقشان است که از همه آنان صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم.

همچنین همراهی‌ها و پیگیری‌های مستمر آقای پدram الوندی را در مراحل مختلف گردآوری و تنظیم و ویرایش کتاب ارج بسیار می‌گزارم و از تلاش‌های ارزنده آقای علی رستگار و خانم لعیا محبوبی در ترجمه برخی بخش‌های فصول پنجم و هشتم کتاب تشکر می‌کنم.

پیچیدگی‌های نثر متن کتاب که غالباً به صورت دست‌نویس و با کمی بود با تأکیدهای من و ناشر محترم بر نظم و به‌هم‌پیوستگی فصول و رعایت نوآوری‌های کتاب، کار انتشار را تا تابستان ۱۴۰۱ به تأخیر انداخت، که خود همزمان با معلوم‌شدن ابتلای من به بیماری سرطان پانکراس و آغاز درمان‌های پیاپی و دشوار آن شد، به لطف خداوند و عنایت دوستان تصمیم گرفتم که از ورود به این «جهان زیست سرطانی» برای پیشبرد کوشش‌های ناتمام تألیفی و تحقیقی بیشتر بهره‌گیری، آماده‌شدن این اثر از نخستین ثمرات این تصمیم بود که امید است مورد رضایت مخاطبان گرانقدر قرار گیرد.

از خداوند بزرگ برای همه آنان که همواره دغدغه پیشرفت و توسعه همه‌جانبه ایران را داشته‌اند و دارند و کوشیده‌اند و می‌کوشند تا از گذشت روزگار سپری‌شده در حوزه نظر و عمل درس‌هایی بیاموزند، توفیق روزافزون مسئلت دارم و نیازمند دعای خیر آنان در تمامی عرصه‌های زندگی هستم.

هادی خانیکی
تابستان ۱۴۰۱

۱. دانشگاه، ارتباطات و توسعه ملی در ایران، مجید تهرانیان، به کوشش هادی خانیکی، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، پاییز ۱۳۹۶.